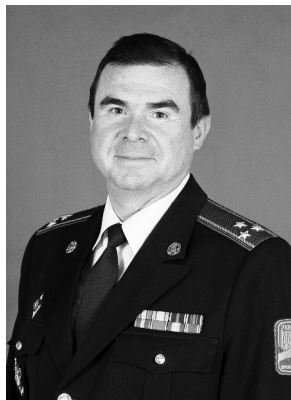

Битва за Дніпро*

Валерій ГРИЦЮК,
начальник Гуманітарного
інституту Національного
університету
оборони України імені
Івана Черняхівського,
кандидат історичних
наук, старший науковий
співробітник

Олександр ЛИСЕНКО,
завідувач відділу історії
України періоду Другої
світової війни Інституту
історії України НАН
України, доктор
історичних наук,
професор

2

Дедалі глибше в історію відходить доба Другої світової війни, але широкому загалу громадськості знову і знову продовжують відкриватися її потаємні сторінки. Зокрема, сучасні дослідження героїчних і трагічних подій, що відбувалися 70 років тому на Півдні України, дали можливість пролити світло на такі «білі плями» воєнної минувшини.

Невідомі операції

Події на Нікопольському плацдармі взимку 1944 року описані в багатьох літературних джерелах, тож сьогодні ми маємо доволі детальну історіографію бойових дій у Нікопольсько-Криворізькій наступальній операції. Однак мало що відомо про події, які їй передували. В історичній літературі зазвичай основна увага приділяється проблематиці проведення операцій фронтового рівня і дуже рідко науковці розглядають підготовку та проведення армійських операцій. Тож, ґрунтуючись на введених у науковий обіг нових архівних документах, висвітлимо й цю грань історії війни.

В результаті літньо-осіннього наступу війська Південного фронту (з 20-го жовтня перейменованій у 4-й Український фронт) очистили майже всю Північну Таврію і блокували із суші угруповання противника в Криму. Тільки в районі Нікополя ворог закріпився на невеликому плацдармі на лівому березі Дніпра. Виняткова напруженість боїв у пониззі Дніпра пояснюється прагненням нацистів утримати у своїх руках залізорудний і марганцевий басейни в районі Кривого Рогу і Нікополя, що мало велике значення для військового виробництва. Ворог чинив відчайдушний опір. Для захисників Нікопольського плацдарму Гітлер встановив подвійний оклад, обіцяв нагороди, відпустки, але й вимагав будь-якою ціною утримати стратегічно важливий рубіж.

Німецьке командування вживало всіх заходів для зміцнення оборонних позицій плацдарму завширшки 120 кілометрів. Перший рубіж оборони мав три ряди траншей і окопів, опоясаних дротяними загородженнями і мінними полями. Усі висоти й населені пункти було укріплено і перетворено на міцні форпости. У глибині велася підготовка проміжних рубежів оборони. У районі Кривого Рогу і Нікополя ворог тримав 6-ту німецьку армію (командувач – генерал-полковник К. Холідт) у складі 20 дивізій, зокрема три танкові й одну моторизовану, велику кількість

артилерійських, танкових, інженерних та інших частин і підрозділів.

Значною перешкодою для наступу радянських військ стало й бездоріжжя. «... Такої багнюки і такого бездоріжжя, як зимою і навесні 1944 року, не було ні раніше, ні пізніше, – згадував Маршал Радянського Союзу О. Василевський. – Буксували навіть трактори і тягачі. Артилеристи тягли гармати на собі. Бійці з допомогою місцевого населення переносили на руках снаряди і патрони від позиції до позиції за десятки кілометрів» [Василевський А. Дело всей жизни. – М.: Политиздат, 1970. – С. 360].

Усі ці обставини й зумовили затяжний характер боротьби за Нікопольський плацдарм і порівняно невеликий розмах операцій 3-ї гвардійської, 5-ї ударної та 28-ї армій 4-го Українського фронту.

Зокрема 28-ма армія здійснила шість наступальних армійських операцій, опис яких автори знайшли в матеріалах справи з вивчення досвіду війни, що зберігається в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації [ЦАМО РФ, ф. 243, оп. 2900, д. 166, л. 12–37]

Перша операція (20.11.1943 – 23.11.1943). Армія мала у своєму складі: сім стрілецьких дивізій, два танкові полки, окремий дивізіон бронепотягів, три артилерійські полки армійського підпорядкування, гвардійський мінометний полк «Катюш» і зенітний полк. Операція розвивалася невдало. Стомлені тривалими попередніми боями радянські війська не змогли здолати навіть смуги забезпечення першого рубежу німецької оборони. Зазнавши відчутних втрат (2 657 осіб), дивізії повернулися на вихідне положення.

Друга операція (25.11.1943 – 28.11.1943). Склад армії поповнив 19-й танковий корпус. Уведення в операцію танкового підкріплення дало певний результат: піхота здолала смугу забезпечення оборони супротивника та зав'язала бої за висоти 89,1 та 80,9. Втрати за чотири дні боїв сягну-

* Закінчення. Початок у № 23 за 2013 р.

ли 3 042 осіб, 77 танків і САУ. Потім наступ припинили до другої половини грудня. У цей час завдяки мобілізації на звільнених територіях було поповнено особовий склад стрілецьких рот.

Третя операція (19.12.1943 – 22.12.1943). Наступ розпочався з артилерійської підготовки о 9.30. Стрілецькі дивізії за підтримки танків захопили передній край німецької оборони та висоту 89,1. Станом на 22 грудня радянські війська втратили 3 995 осіб та 12 танків. Наступного дня гітлерівці розпочали контрнаступ і до 25 грудня відбили висоту 89,1 та відновили свою позицію на передньому рубежі оборони. З 25-го до 28 грудня частини 28-ї армії, готові до проведення нової наступальної операції, перебували в розгорнутих бойових порядках. На вихідних позиціях під вогнем артилерії та стрілецької зброї противника вони зазнавали постійних втрат. За три дні армія без активних бойових дій втратила 1 014 осіб. Ці втрати виявилися марними – 28 грудня наступ відклали на невизначений термін.

Четверта операція (31.12.1943 – 2.01.1944). Армія перегрупувалася. Проте наступ після артилерійської підготовки, яка розпочалася о 10-й годині, здійснювався на тих самих ділянках, що і попередні. З'єднання армії втратили 2 259 осіб, 2 танки та 2 САУ. Результатів досягти не вдалося.

П'ята операція (13.01.1944 – 16.01.1944). На початок наступу в дивізіях залишалось по 4000–4500 осіб. Полки мали по 40–50 бійців у ротах. Смуга наступу для дивізії становила не більш як 1,5–2 кілометри. Під час боїв радянські війська втратили 4 180 осіб і знову успіху не досягли.

Шоста операція (31.01.1944 – 8. 02.1944). 28-ма армія вела бойові дії в межах Нікопольсько-Криворізької наступальної операції військ 3-го та 4-го Українських фронтів (30.01.44 – 29.02.44). Головний удар завдавали війська 3-го Українського фронту. Протягом другої половини січня Ставка Верховного Головнокомандування підсилила фронт, передавши йому 37-му армію з 2-го Українського фронту, 31-й гвардійський стрілецький корпус зі свого резерву і 4-й гвардійський механізований корпус з 4-го Українського фронту.

30 січня війська 3-го Українського фронту почали наступ на допоміжних напрямках, а ранком 31 січня – на напрямку головного удару. Розвиваючи наступ, війська ударного угруповання розгромили до чотирьох піхотних дивізій супротивника і 5 лютого захопили Апостолове, розчленувавши 6-ту армію на дві групи – нікопольську і криворізьку. 31 січня перейшли в наступ і війська 4-го Українського фронту (командувач генерал армії Ф. Толбухін).

З'єднання 28-ї армії 31-го січня захопили ту саму висоту 81,9 і використовуючи успіх сусіда справа, 5-ї ударної армії, до 8 лютого взяли Велику Лепетиху та повністю очистили від ворога весь лівий берег Дніпра. Того самого дня війська 3-го Українського фронту за сприяння 4-го Українського фронту звільнили Нікополь. Після цього радянські війська почали підготовку подальшого наступу для розгрому угруповання противника в районі Кривого Рогу і виходу на р. Інгулець.

17 лютого війська 3-го Українського фронту відновили наступ. Долаючи опір ворога, 22 лютого вони захопили Кривий Ріг і, переслідуючи нацистів, в останні дні лютого вийшли до р. Інгулець і розпочали боротьбу за плацдарми на її правому березі. 26 лютого перейшла в наступ 5-та ударна армія 4-го Українського фронту, і 29 лютого увійшла в Новоархангельськ.

Дії авіації повітряних армій фронтів через складні метеорологічні умови і поганий стан аеродромів мали епізодичний характер. Авіація здійснювала лише окремі удари по аеродромах супротивника, іноді допомагала відбивати ворожі контратаки, а також постачала своїми військами з повітря.

У ході наступу війська 3-го і 4-го Українських фронтів завдали відчутної поразки 6-й армії і просунулися на 130 кілометрів, ліквідувавши оперативний плацдарм ворога в районі Нікополя.

Партизанські переправи

Військрада Центрального фронту 15 вересня 1943 року затвердила план Українського штабу партизанського руху, який передбачав захоплення ворожих переправ через Десну, Прип'ять, Дніпро і надання допомоги Червоній армії в операції за визволення столиці України. До цієї воєнної кампанії залучалося 11 партизанських формувань, які мали у своєму складі 17 тисяч бійців та командирів, 120 гармат і мінометів, 50 протитанкових рушниць, 500 кулеметів [Кентій А., Лоцицький В. Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту України. 1941 – 1944. – К., 2005. – С. 170].

Згідно з планом було сформовано дві ударні групи. Перша (2,5 тисячі бійців) на чолі з О. Сабуровим дістала завдання діяти вздовж відрізу залізниці Коростень–Київ та шосе Іванків – Димер – Київ, друга (2,3 тисячі осіб) під керівництвом М. Наумова мали діяти на шосе Житомир–Київ.

Наприкінці вересня начальник партизанського штабу Т. Строкач у вказівках своїм заступникам наголосив, що, одночасно з визволенням переправ на водних перешкодах, одне з їхніх головних завдань полягає в тому, щоб «увірватися до Києва раніше Червоної армії» [ЦДАГОУ. – Ф. 62, оп. 1, спр. 1296, арк. 103].

Партизанське з'єднання Чернігівщини «За Батьківщину» 19 вересня 1943 року забезпечило три переправи через Дніпро й одну через Прип'ять неподалік Чорнобиля. З'єднання Ю. Збанацького 24 вересня налагодило переправу поблизу сіл Окуніново й Великі Навози [ЦДАГОУ. – Спр. 1427, арк. 35]. Наступного дня в результаті взаємодії з'єднань під командуванням В. Ушакова та І. Хитриченка вдалося захопити райцентр Новошепеличі й організувати переправу 15-го стрілецького корпусу. Утримуючи плацдарм до 6 жовтня, партизани успішно відбили кілька контратак противника. 8-а стрілецька дивізія, отримавши від партизанів з'єднання М. Таращенка 10 переправ, успішно форсувала Дніпро, Десну і Прип'ять.

22–23 вересня партизани з'єднання І. Примакова та загін О. Тканка в бойових порядках 51-ї гвардійської танкової бригади подолали Дніпро поблизу села Григорівка, де почалося створення Букринського плацдарму.

Загалом партизани захопили й організували 25 переправ: 12 – на Дніпрі, 10 – на Прип'яті й 3 – на Десні. За успішне виконання цих завдань І. Бовкун, Ю. Збанацький і О. Тканко були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Згадаємо поіменно...

Розглядаючи різні грані битви за Дніпро, не можна обійти увагою й таку складову цієї перемоги, як особисту мужність і героїзм, готовність пожертвувати своїм життям, що продемонстрували конкретні бійці і командири. Фронтіві зведення містять багато таких прикладів звитяги. Ось лише кілька з них.

Саме на Дніпрі вперше відзначився Василь Петров – кавалер двох Зірок Героя, людина виняткової мужності й унікальної долі. Наприкінці вересня винищувальний протитанковий полк, у якому він служив, вийшов до Дніпра. Вже на форсуванні ріки був поранений командир полку, якого замінив капітан Петров. За наказом командування він першим переправив на саморобних плавзасобах на правий берег гармати, снаряди, особовий склад. Вранці 23 вересня ворог націлив на захисників маленького клаптику землі артилерію й кинув танки. У цьому бою німці втратили 4 бойові машини й два 6-ствольні міномети. Після того, як артилерійську обслугу було вибито, Петров сам став до гармати і до останньої можливості вів по ворогу вогонь. Після бою його знайшли серед загиблих важко пораненим. Він зміг вижити, але втратив обидві руки.

Отримавши першу золоту Зірку Героя, відважний воїн продовжував бити нацистів. Під Дрезденом особисто повів бійців в атаку й успішно виконав бойове завдання, за що вдруге був удостоєний найвищої нагороди.

Після війни закінчив військову академію і довгі роки служив у Збройних Силах.

У жовтні 1943 році точилися тяжкі бої за Запоріжжя. Передбачаючи, що ворог спробує замінювати й знищити основні індустриальні об'єкти цього промислового центру, наше командування розробило заходи, щоб зірвати такі наміри. Німцям вдалося пошкодити основні споруди гідровузла й замінювати 500-кілограмовими бомбами трубні цехи й тіло греблі. Та їм не вдалося довести справу до кінця – завадили бійці 203-ї дивізії полковника Г. Ждановича. Розвідники капітана М. Сочинського, виявляючи мінні капкани й оминаючи сигнальні системи, знайшли кабель, що з'єднував центральний рубильник із зарядом, і перерубали його. Це врятувало греблю Дніпрогесу від повного руйнування.

У боях за рідне місто віддав своє життя 20-літній К. Великий. У вирішальний момент бою він зупинив німець-

кий важкий танк, кинувшись під нього з протитанковою гранатою. 18-літній командир відділення кулеметної роти 292-го полку М. Замула першим подолав Дніпро біля села Петро-Свистунове, що у Вільнянському районі Запорізької області, й кулеметним вогнем забезпечив успішний наступ піхоти. А до того, 10 жовтня, юний командир підірвав два ворожі танки в боях за плацдарм. Обидва бійці були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Поряд із розвідниками, саперами, артилеристами, кулеметниками самовіддано діяли представники інших військових спеціальностей – зв'язківці, медики, інженери... Виняткову витримку в боях на одному з островів Дніпра показав військовий фельдшер І. Овсієнко. Попри нищівний артилерійсько-мінометний вогонь, він перебігав від однієї траншеї до іншої, зробив лише за день понад 40 перев'язок й виніс з передової важкопоранених для подальшої переправи в тил.

Інженер, гвардії капітан М. Катренко поблизу села Власівка (біля Кременчука) забезпечив десантні підрозділи засобами переправи й, 4 рази подолавши Дніпро, переправив на протилежний берег 82 бійці і 12 тонн вантажів. У ході боїв М. Катренко організував евакуацію 465 поранених у тил.

* * *

Загалом втрати радянських військ у всіх операціях на Дніпрі були надзвичайно великими. Зокрема, у Чернігівсько-Полтавській стратегічній наступальній операції вони становили 427 952 осіб (102 957 – безповоротні, 11 887 – середньодобові), у Нижньодніпровській – 754 392 (відповідно 173 201 і 8 772), Запорізькій фронтівій – 17 708 (з 443 і з 342). Під час форсування Дніпра середньодобові втрати особового складу Червоної армії сягнули найвищого показника у Другій світовій війні – 27,3 тисячі людей на добу [Памяти павших. Великая Отечественная война. 1941–1945. – М., 1999. – С. 99].

А загалом у битві за Дніпро, за сучасними оцінками, безповоротні й санітарні втрати становлять майже 1 мільйон 400 тисяч людей.

Десятки тисяч солдатів та офіцерів за мужність, виявлену в цій битві, відзначені різними нагородами, а 2 569 – удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Серед них: 1 850 росіян, 435 українців, 56 татар, 45 білорусів, 33 казахи, 28 євреїв, 26 узбеків, 25 мордвинів, 19 грузинів, 13 вірмен, 11 чувашів та представники ще 24-х інших національностей.

Місцями пам'яті про цю героїчну й водночас трагічну сторінку є братські могили, пам'ятники, меморіали, музеї у Нових Петрівцях, Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, численні книги, кінофільми тощо. Та найголовнішим є пам'ять про тих, хто воював за Батьківщину, не шкодуючи здоров'я й самого життя задля того, аби її не топтав чобіт нацистських зайд.